

Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására*

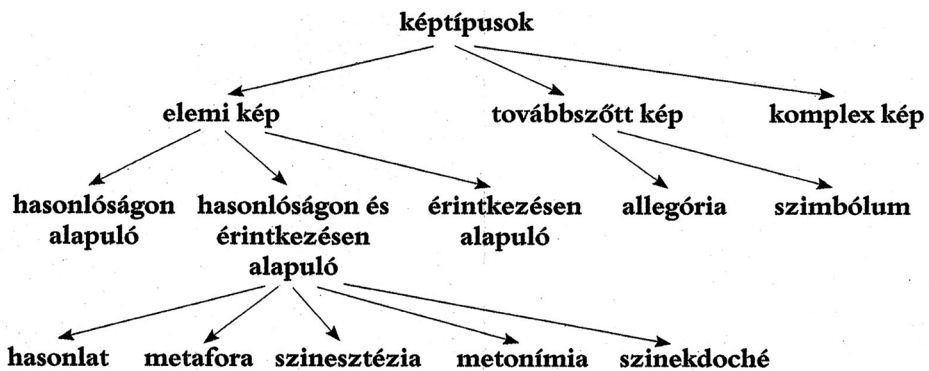
1. Kutatóként is, egyetemi oktatóként is évtizedek óta foglalkoztat a nyelvi kép fajtáinak rendszerezése, egy olyan csoportosítás létrehozása, amely logikailag ellentmondásmentes, és felöleli a nyelvi kép minden lényeges típusát, ezáltal tanítható, és összhangban van a nyelv (a költői nyelv és a köznyelv) tényeivel. (Főbb publikációim erről a kérdésről az utóbbi évekből: KEMÉNY 1993: 23–30, 113–123, 183–232; 2002: 92–151; 2004.)

A probléma – a dolog jellegéből adódóan – folyamatosan jelen van a szakirodalmi diskurzusban, de az utóbbi időben néhány olyan publikáció is napvilágot látott, amelyek a kérdés újbóli összefoglalására és korábbi felfogásom részleges módosítására készítenek (különösen: DOMONKOSI 2006: 114–121; SZIKSZAINÉ 2007: 409–468; NEMESI 2009).

2. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA új egyetemi tankönyvében hosszú fejezet (az egyik leghosszabb fejezet) foglalkozik a képpel mint a szemléletesség és az ismeretátadás eszközével. A fejezet a fő témakörök (mi kép? mi nem kép?, képszerűség, képpalkotás, képbefogadás, képzavar) felsorolása után rögtön egy ábrával kezdődik, amely a képtípusok viszonyát kívánja bemutatni (SZIKSZAINÉ 2007: 409). Ez az ábra a tankönyv első (és tudtommal eddig egyetlen) kiadásában a következőképpen fest:

1. ábra

A nyelvi kép típusai SZIKSZAINÉ NAGY IRMA egyetemi tankönyve szerint

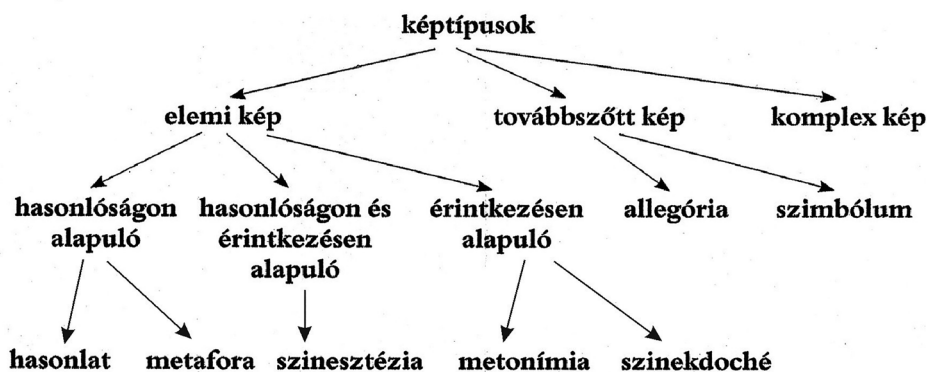
Ennek az ábrának a legalsó sora azt a látszatot kelti, hogy a hasonlat, a metafora, a szinesztézia, a metonímia és a szinekdoché egyaránt hasonlóságon és

* A szerző ezúton mond köszönetet a tanulmány lektorainak értékes javaslataikért, továbbá Kovács Gyulának (Opticult Bt.) az ábrák gondos elkészítéséért.

érintkezésen alapul, ezzel szemben a hasonlóságon alapuló, illetve az érintkezésen alapuló elemi képnek nincsenek altípusai. Ez nyilvánvaló tévedés, és ellentmond a későbbi szöveges kifejtés megállapításainak is. Ez utóbbiak szerint a hasonlat és a metafora hasonlóságon alapul (i. m. 419, 427); a szinesztézia az, amely egyaránt alapul hasonlóságon és érintkezésen (i. m. 443); végül a metonimiát és a szinekdochét képzetek érintkezése hozza létre (i. m. 447, 451). Ennek alapján azt kell hinnünk, hogy az ábra ebben a formájában nem egyéb közönséges sajtóhibánál. Ez rám nézve azért is különösen kellemetlen, mert ennek az értékes munkának egyik lektora voltam. Ezenfelül, egyetemi oktatói tapasztalataim alapján, jó okom van feltételezni, hogy diákjaink az ábra szerint fogják memorizálni a képfajták viszonyát, nem pedig a szöveg szerint. Nem tehetünk mást, mint hogy arra kérjük a kiadót, tegye lehetővé az újabb kiadásban az ábra helyesbítését. Ez a helyesbített változat a szerző szándéka és a tankönyv szövege szerint az alábbi lehetne:

2. ábra

A nyelvi kép fajtái és azok viszonya SZIKSZAINÉ tényleges nézetei szerint

Ehhez a csoportosításhoz néhány megjegyzést kell fűznöm, ezek azonban nem érintik az elgondolás alapvető helyességét.

1. Az elemi kép, a továbbcszított kép és a komplex kép e szerint az ábrázolás szerint három különböző képfajta. Én úgy látom, hogy a két fő típus az elemi (egy összehasonlításon, illetve azonosításon alapuló) és a komplex (egynél több összehasonlításon, illetve azonosításon alapuló) kép, a továbbcszított kép pedig a komplex kép továbbcszövése, továbbfejlesztése, akár a teljes szövegre kiterjesztve (vö. KEMÉNY 2002: 119–120). Felvethető továbbá, hogy a továbbcszított kép közvetlenül az elemi képből is levezethető, ezt azonban kevésbé tartom valószínűnek.

2. A tankönyvnek azt a megfogalmazását, hogy „egyes szinesztéziák metaforikusak, mások metonimikusak” (443), szerintem úgy kell értelmezni, hogy *m i n d e g y i k* szinesztézia ez is, az is. Azt azonban el tudnám fogadni, hogy vannak olyan szinesztéziák, amelyek elsősorban hasonlóságon, míg mások elsősorban érintkezésen alapulnak. De ettől még a szinesztéziának definíciószerű sajátossága, hogy egyaránt tartalmaz hasonlósági és érintkezési mozzanatok.

3. A szinekdoché tankönyvbéli meghatározásából (SZIKSZAINÉ 2007: 451) kimaradt egy szó, a *vagy*: „egy jelentésmezőbe tartozó, alá- és fölérendeltségi vagy rész–egész viszonyban álló fogalmak érintkezéséből adódó, jelentésátvitelen alapuló kép”. Az előbbi a szó szoros értelmében vett szinekdoché (faj a nem helyett vagy fordítva), az utóbbi a *pars pro toto* vagy az igen ritka *totum pro parte*, amelynek tekinthetők metonímiának is.

A fenti kiegészítések nem változtatnak azon a tényen, hogy SZIKSZAINÉ tankönyve olyan értékes alkotás, amely bővelkedik új tudományos eredményekben, és nagymértékben megkönnyíti a stilsztika egyetemi oktatását (ezt adom meg kötelező olvasmányként és vizsgaanyagként miskolci hallgatóimnak is).

3. Egy másik új elgondolás a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására DOMONKOSI ÁGNES nevéhez fűződik. Gondolatok a képszerűség kifejezőeszközeinek tanításáról című tanulmánya 1998-ban jelent meg első ízben a Magyartanítás hasábjain, de akkor elkerülte figyelmemet, s csak akkor ismerkedtem meg vele, amikor a szerzőnek Stíluselemzés, trópusok, alakzatok című kötetében újból megjelent. Mielőtt ennek a csoportosításnak az újszerűségét, ötletességét méltatnám, idemácsolom azt az ábrát, amely a szerző elgondolásának lényegét sűríti magába (DOMONKOSI 2006: 117).

1. táblázat

A nyelvi kép fajtáinak rendszerezése DOMONKOSI ÁGNES szerint

		megszemélyesítés		szinesztézia
		1	2	1 ↔ 2
		életlen	élő	különböző érzékelési területek
Hasonlat 1 ← hasonlítás ⇒ 2 ↳ hasonlóság ↙	<i>I.</i>		<i>IV.</i>	<i>VII.</i>
Metafora 1 ← azonosítás ⇒ 2 ↳ hasonlóság ↙	<i>II.</i>		<i>V.</i>	<i>VIII.</i>
Metonímia 1 ← azonosítás ⇒ 2 ↳ érintkezés ↙	<i>III.</i>		<i>VI.</i>	<i>IX.</i>

A római számok az adott képtípus példájára vonatkoznak. A szerző kétféle példát ad mindegyik képfajtára, egy köznyelvit (ezek saját alkotású példák) és egy szépirodalmi. Itt csak az utóbbiakat sorolom fel, néhány kisebb elírást, sajátóhibát javítva:

I. *fogom a kezed mint kagyló a gyöngyöt / zene a lelket / börtön a gyilkost / mint egyenlítő fogja a föld / fűrészfoga a fa derekát* (Nyilas Attila: Szárnyas ikon);

II. *Az ecseten / elpihenő kéz pedig / megsebzett dámvad, / vergődő elefánt, / vagy ilyesmi* (Kovács András Ferenc: Ónarckép a nyolcvanas évekből);

III. *csupa kérdőjel és gondolatjel / mi a világból enyém lett* (Károlyi Amy: Örökség);

IV. *Mint a magzat, / bontakozik a sokféle gondolat-alakzat* (Márton László: A holdfogyatkozás);

V. *A türelem sálat sző nyakamba* (Szöcs Géza: A. Sz. Over the Ocean);

VI. *sóhajtó századok* (Csoóri Sándor: Róma fiatal apácai);

VII. *S a hűs homályon úgy remeg tovább / Illatja, mint halk húrok reszketése* (Tóth Árpád: Orgona);

VIII. *som-fanyar ének* (Szepesi Attila: Ősz Nagykovácsiban);

IX. *elszáll a pára lüktető forró-pirosan* (Zalán Tibor: Borús reggeli üzenetek).

DOMONKOSI ÁGNES táblázatának fő újdonsága az a bizonyos szakirodalmi előzményekre támaszkodó, de ebben a formában mégis eredetinek tekinthető ötlet, hogy a hasonlatot, a metaforát és a metonímiát, illetve a megszemélyesítést és a szinesztéziát mint egymást keresztező kategóriákat ábrázolja. Korábban én magam is utaltam arra, hogy a megszemélyesítés (és a tárgyiasítás) nem önálló képfajta, hanem a metafora speciális alfaja (KEMÉNY 2002: 118–119, 132–133), ezt azonban a tanulmány szerzője két irányban is kiterjeszti: a) a szinesztéziának is megszünteti az önálló státusát, és szinesztetikus hasonlatról, metaforáról és metonímiáról beszél; b) nemcsak a metaforáról állapítja meg, hogy sajátos jelentéstartalmú alfajai vannak, hanem a hasonlatról és a metonímiáról is. Ennek megfelelően a nyelvi képnek a következő kilenc fajtáját különbözteti meg: 1. [közönséges] hasonlat, 2. [közönséges] metafora, 3. [közönséges] metonímia, 4. megszemélyesítő hasonlat, 5. megszemélyesítő metafora, 6. megszemélyesítő metonímia, 7. szinesztetikus hasonlat, 8. szinesztetikus metafora, 9. szinesztetikus metonímia. Ezek közül a 6., a 7. és a 9. eddig nem tárgyalt képtípus, vagyis a típusok egyharmadát ez a tanulmány különbözteti meg elsőként. (A *közönséges* jelzőt abban az értelemben használtam, ahogy a zoológia alkalmazza, például *közönséges gyík*, azaz olyan gyík, amely a „gyíkság” fogalmának a leginkább, legtisztábban megfelel. Lehet azonban, hogy a *közönséges* elmarasztaló mellékjelentése miatt célszerűbb lesz a kevésbé pontos, de stilisztikailag semleges *általános* jelzőhöz folyamodni.)

Néhány ponton azonban hiányérzetet is kelt DOMONKOSI ÁGNES táblázata. Hiányzik belőle a szinekdoché (ezt elfogadhatóvá teszi, ha tudomásul vesszük, hogy a szerző a szinekdochét a metonímia egyik megjelenési formájának tekinti), továbbá a tárgyiasítás (ez érzékenyebb hiány, mert ha vannak megszemélyesítő képek, akkor kell lenniük tárgyiasító képeknek is, ahogy vannak is). Kevésbé egyértelmű, de szerintem lehetséges egy negyedik sajátos altípus megkülönböztetése is. Ebbe az altípusba a névhelyettesítő (értsd: nevet helyettesítő, illetve névvel helyettesítő) képek, vagyis az antonomáziák sorolhatók (vö. KEMÉNY 2014). Ennek következtében a megszemélyesítő, a tárgyiasító és a szinesztetikus (érzetkeverő) mellé fel lehet venni egy negyedik sajátos alfajt is, a névhelyettesítő képek alfaját. Ezekkel a módosításokkal és kiegészítésekkel a következő táblázatot kapjuk:

2. táblázat

DOMONKOSI ÁGNES táblázatának módosított és kiegészített változata

	Közönséges (általános)	Megszemélyesítő	Tárgyasító	Érzetkeverő	Névhelyettesítő
Hasonlat (hasonlítás hasonlóság alapján)	„A háztetők eresze fehérlett, <i>mint az imakönyv margója</i> ” (Krúdy)	„A kertben utolsó dühével lobogott a nyár, <i>mint egy gyűjtogató</i> ” (Márai)	„ <i>Mint a tej a falvakból,</i> úgy jött be a hajnal Pestre” (Krúdy)	„S a hűs homályon úgy remeg tovább / Illatja, <i>mint halk hírok reszketése</i> ” (Tóth Árpád)	<i>Don Quijoteként harcol Casanova módján v. módjára viselkedik</i>
Metafora (azonosítás hasonlóság alapján)	„Végsőhelyi [...] szünet nélkül <i>flótázott</i> ” (Krúdy)	„[Az eső] <i>könnyeket</i> vert a <i>részvétlen</i> ablakra” (Krúdy)	„Hé, fiúk, amott ül egy <i>tűzök</i> magában” (Arany)	„ <i>Napsugarak zúgása,</i> amit hallok” (Ady)	<i>a magyar tenger 'Balaton' a nemzet csalogánya 'BlaHa Lujza'</i>
Metonímia (azonosítás érintkezés alapján)	„hideg <i>vasat</i> merít magába” (Madách) „A derék <i>négy lábú</i> türelmesen várja kis gazdáját” (sajtónyelvi)	„Völgyben ül a gyáva <i>kor</i> ” (Kölcsey) „Mit rákentek a <i>századok,</i> / Lemossuk a gyalázatot” (Petőfi)	„S csendes a <i>ház,</i> ah de nincs nyugalma” (Vörösmarty) „Röhög az egész <i>osztály</i> ” (Karinthy)	<i>hideg kékség</i> „elszáll a pára <i>lüktető</i> <i>forró- pirosan</i> ” (Zalán Tibor)	„Nekünk <i>Mohács</i> kell” (Ady) <i>izzó korong</i> 'a Nap' <i>a megvesz- tegethetetlen</i> 'Robespierre'

Mint látható, két példát (a Tóth Árpád- és a Zalán Tibor-idézetet) átvettem DOMONKOSI ÁGNES tanulmányából, mert nem találtam jobbat náluk. A jobb felső rubrikában a névhelyettesítő hasonlat példái saját gyártásúak, mert gyűjtésben ilyenek nem voltak, de úgy gondolom, hogy nyelvileg lehetségesek. Ezt jelzi az alábbi, az internetről letöltött példa is: *Ha kell, Don Quijote-ként harcol [...] A drogprevenció, az egészségfejlesztés elkötelezett, munkamániás szakembere, aki az „örületig” hisz abban, hogy amit tesz, az valóban jó.*¹

4. Harmadikként arról a felosztásról kell megemlékeznünk, amelyet NEMESI ATTILA LÁSZLÓ nyújt az alakzatok pragmatikájáról szóló könyvében. A szerző már a Bevezetésben leszögezi, hogy az *alakzat* műszót tágabb kategóriaként értelmezi, mint a *nyelvi kép*-et (NEMESI 2009: 7). Ez utóbbival csak a metaforára és a metonímiára utal, a metaforába beleértve a hasonlatot, a megszemélyesítést, a szinesztéziát és az allegóriát, a metonímiába pedig a szinekdochét, az emfázist és az antonomázia legtöbb megnyilvánulását. Ezekről megkülönböztetve alakzatként tárgyalja az iróniát, a hiperbolát, a litotészt, az oximoront, a paradoxont, sőt a társalgási tautológiát is.

¹ <http://www.indexkelet.hu/rovatkeret.php?r=12&cikk=24970> (2014. 08. 25)

Az alakzat kategóriája tehát tágabb körű, mint a nyelvi képé (trópusé), mivel az összes általános jelentéstranszponálási sémát tartalmazza, nem csupán a fogalmi analógián (metafora) vagy érintkezésen (metonímia) alapulókat.

A fenti csoportosítás egészében véve jól szolgálja a könyv célját, az alakzatok pragmatikai szerepének tárgyalását. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyelvi kép és a trópus azonosításával nem értek egyet: a nyelvi kép ugyanis az én elgondolásom szerint magában foglalja a hasonlatot is, a trópus azonban nem. A nyelvi kép mind hasonlóságon, mind azonosításon alapulhat, a trópus csak azonosításon. Ugyanezért nem tudom helyeselni a hasonlatnak a metaforába való beolvasztását, annak alfajaként való említését sem. Maga a szerző is tudatában lehet annak, hogy a hasonlat nem „igazi” (prototipikus) metafora, mert az alakzatfajták tömör definícióit nyújtó táblázatának (NEMESI 2009: 8) metafora rovatában mind a három példa metafora, egyik sem hasonlat. A hasonlat és a metafora közötti különbség lényege abban ragadható meg, hogy a hasonlat két dolog összehasonlítását, párhuzamba állítását, a metafora pedig azok azonosítását végezteti el.

5. Ezekről az új kutatási eredményektől is ösztönözve újragondoltam és részben módosítottam több mint negyven éve formálódó és több ízben publikált felfogásomat a nyelvi kép fajtáiról és azok csoportosításáról. Hogy ez az újabb elgondolás miben különbözik a korábbtól, azt később pontról pontra haladva ki fogom fejteni. Előbb azonban én is ábra formájában mutatom be, hogyan látom most a nyelvi kép fajtáit és ezeknek egymáshoz való viszonyát. A felosztás egységes alapja a tárgyi és a képi elem szemantikai viszonya volt. (Az ábrát l. a következő oldalon; a rövidítések feloldása: M = megszemélyesítő; T = tárgyiasító; É = érzetkeverő; N = névhelyettesítő; Ált. = általános; Spec. = speciális; Megsz. = megszemélyesítés; Tárgy. = tárgyiasítás; Szin. = szinesztézia; Ant. = antonomázia.)

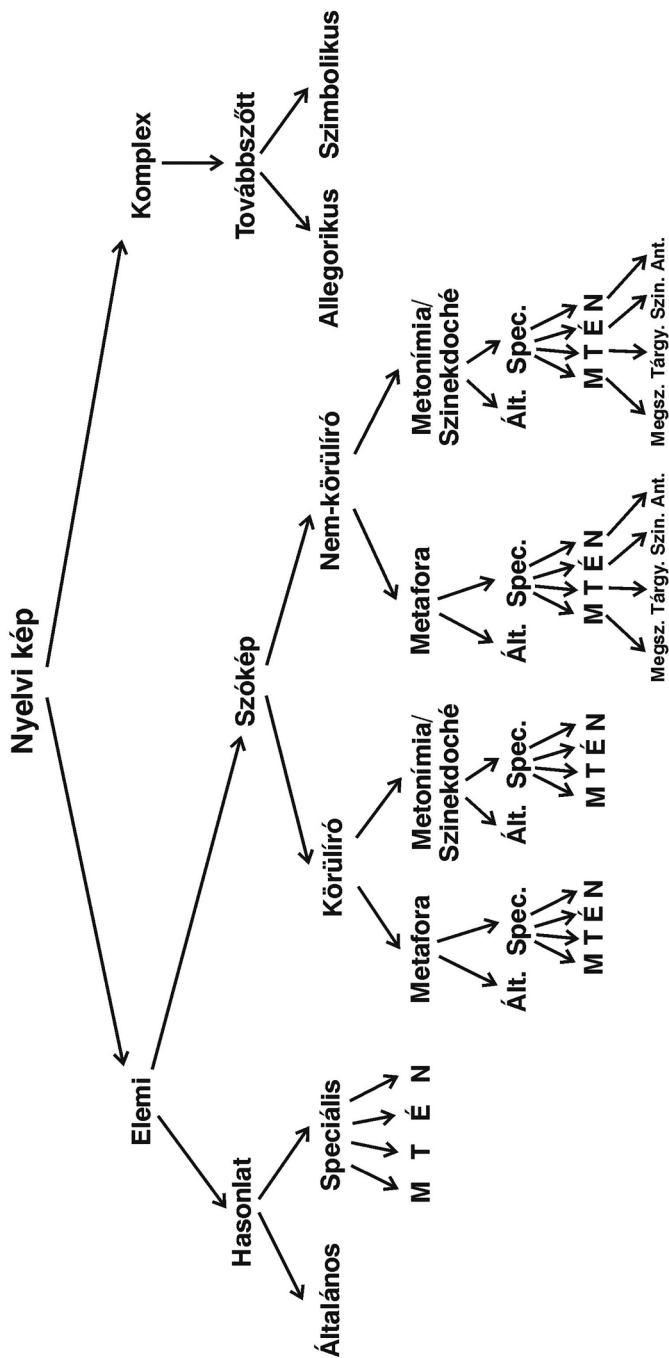
Az ágrajz felépítése részben az eddigiekből következik, részben azonban további kifejtést, tájékoztatást kíván. Ezért most néhány megjegyzést is fűzök a nyelvi kép fajtáinak csoportosítását bemutató ábrához.

1. A körülírást nem vettem fel az elemi képek közé, mivel nem tartalmaz képi elemet, alkotórészei szó szerinti értelemben veendő; pl. *az EU székhelye* 'Brüsszel', *áldott állapotban van* 'gyermeket vár, terhes'. SZATHMÁRI ISTVÁN felosztásában „a szóképekhez csatlakozó stiláris eszköz” a hasonlattal és az eufemizmussal együtt (SZATHMÁRI 1958: 118–121). A képszerű szólások azonban nem körülírások, hanem metaforák; pl. *fogához veri a garast* 'fösvény', *földbe gyökerezik a lába* 'megdőbben, megrémül'. A régi egyetemi tankönyvben szintén körülírásnak minősített „A pirosszemű szörny vad törtetéssel / Az óriás homályba berobog” (Juhász Gyula) példa *pirosszemű szörny* kifejezését pedig körülíró metaforának tekintem: a vonat, pontosabban a mozdony *szörny* (metafora), de *pirosszemű* („helyesbítő” jelző), mert a mozdonynak piros lámpája van.

2. Korábban a szóképnek négy egyenrangú fajtáját különböztettem meg: 1. metafora, 2. metonímia, 3. szinekdoché, 4. szinesztézia (KEMÉNY 2002: 93). Most a hagyományosabb – például A magyar stilsztika vázlatát által képviselt – felfogáshoz visszatérve a szinesztéziát a metafora, a szinekdochét a metonímia alá rendeltem.

3. ábra

A nyelvi kép fajtái a tárgy és a kép szemantikai viszonya alapján

Régebbi munkáimban ugyanis (elsősorban a Rhétorique générale hatására) túlértékeltem a metonímia és a szinekdoché közötti különbséget (l. KEMÉNY 2002: 14–15), holott a szinekdoché nem önálló képfajta, hanem olyan speciális metonímia, amelyben faj a nemmel vagy rész az egészszel érintkezik. (Az utóbbi fajtáját – rész az egész helyett, illetőleg egész a rész helyett – több szakirodalmi forrás nem is a szinekdoché, hanem a metonímia esetei közé sorolja.) A szinesztéziát korábban azért választottam külön a metaforától, mert túl nagy jelentőséget tulajdonítottam annak, hogy a szinesztéziában a tárgyi és a képi elem között nemcsak hasonlósági, hanem érintkezési jellegű kapcsolat is van (KEMÉNY 2002: 118). Ezt fenntartom, de ebbe a mostani felosztásba jobban beleillik az az elgondolás, hogy a szinesztéziát olyan speciális metaforának tekintsük, amelyben a tárgyi és a képi elem különböző érzékelési tartományokhoz tartozik.

A szinekdochénak a metonímia, illetőleg a szinesztéziának a metafora alá történő besorolása azzal a következménnyel jár, hogy két alapvető szóképfajta marad: a metafora és a metonímia. Ez olyannyira megfelel a stilisztikai hagyománynak, hogy nem is szükséges szakirodalmi hivatkozásokkal megtámogatni. Hadd utaljak mégis arra, hogy JAKOBSON már az 1950-es években két pólust különböztetett meg a nyelvben: egy metaforikus és egy metonimikus (JAKOBSON 1956/1980), és ebből különféle – azóta részben megkérdőjelezett – poétikai következtetéseket vont le. A régebbi egyetemi tankönyv is ezt a kettőt, a metaforát és a metonímiát emelte ki a szóképek fajtái közül, ezekből vezetve le a többit: a metaforából a megszemélyesítést, az allegóriát és a szimbólumot, a metonímiából a szinekdochét (SZATHMÁRI 1958: 76–125). Mint láthattuk, NEMESI ATTILA LÁSZLÓ is erre a két alaptípusra redukálja a nyelvi kép fajtáit (NEMESI 2009: 7). Ennek az egyszerűsítésnek a rendszerezés szempontjából több előnye van, mint hátránya. De nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szinekdoché csak abból a szempontból sorolható a metonímia alá, hogy elemei között érintkezési kapcsolat van. Ez azonban némiképp eltérő a metonímiát eredményező érintkezéstől. Hasonlóképpen a szinesztézia sem olvasható bele teljesen a metaforába, mivel alkotórészei között mindig van valamelyes érintkezési jellegű kapcsolat is.

A lényeg azonban az, hogy a megszemélyesítés, a tárgyiasítás és a szinesztézia a továbbiakban nem tekintendő önálló szóképfajtának, hanem speciális változatok gyanánt épülnek be a rendszerbe, kiegészülve a névhelyettesítő jellegű képekkel (antonomáziákkal). Tehát nem megszemélyesítés, tárgyiasítás, szinesztézia és antonomázia van, hanem megszemélyesítő, tárgyiasító, érzetkeverő és névhelyettesítő képek vannak. Persze ettől még a megszemélyesítő, tárgyiasító stb. szóképet a mindennapi gyakorlatban, például az oktatásban lehet a rövidség kedvéért megszemélyesítésnek, tárgyiasításnak stb. nevezni.

Elvileg az elemi kép mindegyik fajtájának megvan, illetőleg meglehet a speciális (megszemélyesítő, tárgyiasító, érzetkeverő, névhelyettesítő) változata. Ezek azonban egyelőre csupán elvi lehetőségek: a nyelvi kép „Mengelejev-táblázatának” bizonyos üres helyei még kitöltésre várnak.

3. A hasonlatok éppúgy lehetnek speciális jellegűek (megszemélyesítő, tárgyiasító, érzetkeverők), mint a szóképek. Ezeknek a speciális hasonlatoknak azonban

nincs külön nevük, mint a szóképek speciális válfajainak (megszemélyesítés, tárgyiasítás, szinesztézia). Példa is kevesebb van rájuk, de a további kutatás feltárhat ilyeneket, például a szakirodalomban, a sajtónyelvben vagy a szépirodalomban. Elméletben vannak névhelyettesítő hasonlatok is, ezek azonban, mint említettem, csak szórványosan fordulnak elő.

4. A körülíró metaforát korábban nem tekintettem külön metaforatípusnak, hanem vagy az egyszerű, vagy a teljes metafora sajátos változatának (KEMÉNY 2002: 107). Később egy cikkemben azt állítottam, hogy a körülíró metafora egyszerű metafora, mert tárgyi eleme nincs kitéve (KEMÉNY 2004: 157). Ezután azonban egyre-másra bukkantak fel olyan körülíró metaforák, illetőleg más körülíró szóképek, amelyek mellett ott volt a tárgyi elem (az azonosított) is. Valójában a körülíró metaforák (és általában a körülíró szóképek) szerkezetileg lehetnek egyszerűek is, teljeseek is aszerint, hogy a képpel jelölt tárgy jelen van-e a szűkebb vagy tágabb szövegkörnyezetben. Pl. *a nemzet csalogánya* 'Blaha Lujza': egyszerű, de *Blaha Lujza, a nemzet csalogánya 1850-ben született*: teljes. „A többi asztaloknál együtt és szerteszt, / Vidám paraszt legények itták *a hegy levét*” (Garay János: *Az obsitos*): egyszerű, mert nincs ott a 'bort', de (Garay verssorát egy kissé elrontva): *a legények vidáman itták a hegy levét, (azaz) a bort*: teljes. Az utóbbi példában *a hegy leve* 'bor': szinekdoché, mert a *bor* és a *lé* között faj–nem viszony van, körülíró pedig azért, mert a *bor* nem általában *lé*, hanem a *hegynek a leve*, ahol a *hegy* birtokos jelző a GÉRARD GENETTE-i értelemben vett motívum (a képzetársítást lehetővé tevő közös vonás; vö. GENETTE 1970/1977), mégpedig – mint a körülíró szóképekben rendszeren – negatív, „helyesbítő” motívum.

Találni példákat a körülíró metonímiára is: *a szent fa* 'a lant mint a költészet eszköze és jelképe' (Petőfi: *A XIX. század költői*); *a világot jelentő deszkák* 'színpad' (Schiller: *A jóbarátokhoz*); *folyékony tűz* 'erős óbor' (Jókai: *Kelet királynéja*); *földi üdvösség* 'pálinka' (Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*); „újabb korty *folyékony és illatos poklot* [értsd: 'forró teát'] lenyelve” (Vargas Llosa: *Don Rigoberto feljegyzései*). Az utóbbi három egyben metalepszis (ok–okozati kapcsolaton alapuló szókép) is, pontosabban annak körülíró változata: *tűz*, de *folyékony*; *üdvösség*, de *földi*; *pokol*, de *folyékony és illatos*. Hogy a metonímia és a szinekdoché olykor milyen közel állnak egymáshoz (vö. 2. pont), kitűnően mutatja *a világot jelentő deszkák* példa: a *deszka anyaga* is, része is lehet a *színpadnak* (az előbbi esetben metonímiának, az utóbbiban szinekdochénak minősül).

A körülíró szókép tehát önálló szóképfajta a szókép általánosabb kategóriáján belül. Elvben minden egyes szóképtípusnak megvan (meglehet) a körülíró és a nem-körülíró változata.

5. Szerkezetére nézve a legtöbb szóképfajta lehet egyszerű is, teljes is (más elnevezéssel: implicit is, explicit is). Az egyszerű és a teljes metafora kettőssége jól ismert az iskolai tananyagból. De van teljes változata a többi szóképnek is, talán a szinesztézia kivételével (explicit szinesztéziára eddig nem találtam példát). A metonímia, illetve a szinekdoché teljes válfajának meglétét számos általam gyűjtött példa tanúsítja: „*pajkos diákok a behorpadt veremből kigördítettek egy megsárgult koponyát, és a mogorva csontot* illetlenül taszigálták sarkukkal (Krúdy: *Eszterfi Eszter*); „*olyan gyönyörűséges szép volt a Duna, vivén lefelé délszakra az ősz* –

a temérdek avart” (Bródy: Erzsébet dajka); „[A kutya] gondolkodás nélkül hagyta ott a kívánatos csali-falatot – a pusztulást –, és rohant bajbajutott hatalmas barátja felé” (Fekete István: Lutra; a *csali-falat* itt a csapdára utal). Nem értheték tehát egyet SZIKSZAINÉ tankönyvének azzal az állításával, hogy a metonímia csak egyszerű lehet (SZIKSZAINÉ 2007: 447).

Az egyszerű és a teljes szerkezet kettőssége, mint az előző pontban is láthattuk, a körülíró szóképekre is vonatkozik. A körülíró metafora teljes változatából több mint 40 példám van. Körülíró metonimiából/szinekdochéból eleve jóval kevesebb van, de ezek közt is akad teljes szerkezetű, amelyben – szorosabban vagy lazábban kapcsolva – a tárgyi elem (a kifejezendő) is meg van jelölve. Következzék néhány példa a teljes alakú körülíró metaforára: „*az ész az érdek rimája*” (Szabó Lőrinc: Különbéke); „*Ütni készül ökle csontos buzogánya*” (Arany: Toldi); „*Egy könnycsepp gyült lassan a szemében, a lélek bús igazgyöngye*” (Hugo: A nyomorultak). Végül kettő a teljes körülíró szinekdochéra: „[a meghalt leány] *szeplői*, ezek az *édes, erotikus pettyek*” (Kosztolányi: Hrusz Krisztina csodálatos látogatása); „*Az én vérem, az én finom, illatos vérem. Az igen különös nedű*” (Szomoró: A pékné).

A hasonlat viszont definíciószerűen csak explicit lehet. Ha elvben vannak is tárgyi elem (hasonlított) nélküli hasonlatok – képi elem, tehát hasonló nélküliek azonban még így sem! –, a hasonlított általában kikövetkeztethető a szövegelőzményből.

6. Néhány régebbi írásomban (KEMÉNY 1993: 26, 2002: 122) kísérletet tettem a nyelvi képeknek egy másfajta, nem a képi és a tárgyi elem szemantikai viszonyát tükröző csoportosítására is. Ez azon alapul, hogy a GENETTE-féle négy képelem jelen van-e a nyelvi képet hordozó kijelentésben, vagy hiányzik abból.

GÉRARD GENETTE a nyelvi képek négy alkotóelemét különböztette meg (GENETTE 1970/1977; vö. KEMÉNY 2002: 120–121):

a) **hasonlított**: az az elem, amely beleillik a kijelentés izotopikus folytonosságába, amit valami máshoz hasonlítanak vagy azzal azonosítanak, amit ki kell fejteni, meg kell világítani; ennek neve nálam tárgyi elem (T.);

b) **hasonló**: az az elem, amely nem illik bele a kijelentés szemantikai alapsíkjába, ami hasonló valamihez vagy azonos valamivel, ami kifejez, megvilágít valamit; ezt nevezhetjük a szó szűkebb értelmében képek, képi elemnek (K.);

c) **motívum**: az a közös tulajdonság, amely a kép két főelemének egymásra vonatkoztatását motiválja, indokolja; hagyományosabb kifejezéssel élve a hasonlóság, illetve az azonosság alapja (Mot.);

d) **modalizátor**: azoknak a nyelvtani eszközöknek (pl. kötőszóknak, utalószóknak, megfelelő jelentésű állítmányoknak vagy jelzőknek) valamelyike, amelyek formálisan is kifejezik és ezzel nyomósítják az összehasonlítást vagy – jóval ritkábban – az azonosítást tényét (Mod.).

A fenti négy képelem megléte (+) vagy hiánya (–) alapján nyolc képtípust lehet elkülöníteni. Ezeket táblázatba foglaltam, és ezt a táblázatot több ízben is közöltem. Mostani újraközlését az indokolja, hogy időközben több példát átsoroltam, minősítésüket megváltoztattam. A módosított táblázat, illetve példásor a következő:

3. táblázat

A nyelvi kép fajtái a négy képelem megléte, illetőleg hiánya alapján

A képtípus						
Sor- száma	Alkotóelemei				Elnevezése	Példái
	Mod.	Mot.	T.	K.		
1.	+	+	+	+	Jelölt, motivált, explicit kép	„Az álmok síkos gyöngyeit szorítsd, ki únod a valót” (Babits)
2.	+	+	–	+	Jelölt, motivált, implicit kép	„Mint egy képeskönyv dupla oldalán, föltáruul az alkonyi zöldaranyban derengő várdomb” (Köbányai J.)
3.	+	–	–	+	Jelölt, motiválatlan, implicit kép	„Crescence mintha túll mögül látta volna a szobát” (Mészöly M.)
4.	–	–	–	+	Jelöletlen, motiválatlan, implicit kép	„[az eső] könnyeket vert a részvétlen ablakra” (Krúdy)
5.	+	–	+	+	Jelölt, motiválatlan, explicit kép	„egy falevélnyi ablak mögött méces égett” (Krúdy)
6.	–	+	+	+	Jelöletlen, motivált, explicit kép	„Koromzöld nyugalmú alkony fölött fehér kápolna a hold” (Köbányai J.)
7.	–	–	+	+	Jelöletlen, motiválatlan, explicit kép	„Az álmok: vércseppek” (Krúdy)
8.	–	+	–	+	Jelöletlen, motivált, implicit kép	„Elmúlt az arany tó az égről” (Tóth Á.)

A táblázaton végrehajtott változtatásokhoz az alábbi megjegyzéseket kívánom fűzni. Egyrészt: a 2. és a 3. típusra új, jobb példákat találtam. Másrészt: a 6. típus korábbi példája („Az álmok síkos gyöngyeit szorítsd, ki únod a valót”) átkerült az 1.-be, mert van modalizátora, a birtokviszonyt jelző *-ei* birtokos személyjel. Ennek megítélésében magamévá tettem DOMONKOSI ÁGNES véleményét, aki említett könyvének egy másik tanulmányában a következőket írta: „[A] metaforikusság egyik feltétele, hogy az azonosítás műveletét grammatikai viszony jelölje: vagyis a grammatikai viszony ugyanúgy betöltheti a modalizátor funkcióját, mint például a hasonlító kötőszó; különbségük pedig abban rejlik, hogy más-más műveletet végeztenek el: az egyik az azonosításét, a másik a hasonlításét. [Új bekezdés.] A metaforikusság alapfeltétele tehát az egymás mellé rendelt jelentések szintaktikai szinten jelölt azonosítása” (DOMONKOSI 2006: 97).

Ez a felosztás, mint azt már első publikálásakor is hangsúlyoztam, nem a korábbi – a tárgy és a kép szemantikai viszonyán alapuló – csoportosítás felváltására született, hanem attól független, azt bizonyos mértékig keresztező, kiegészítő másik felosztásnak tekintendő.

7. „Ne mondja senki – írta KOSZTOLÁNYI 1919 februárjában Szomoró Dezső háborús regényének nyelvi képeiről –, hogy ezek pusztá szóképek. *Agyunk az egyik dolgot csak a másik által érti meg, úgy hatolhat a tárgy mélyébe, ha összeveti egy másikkal, és a különbség által megéri a hasonlított tárgy igazi mivoltát is*” (KOSZTOLÁNYI 1919/2008: 402; a dőlt betűs mondatot én emeltem ki – K. G.). Különbség a hasonlóságban, hasonlóság a különbségben – ennek révén válik a nyelvi kép a valóság művészi megismerésének egyik alapvető eszközévé. Ezért

érdemes olyan elvont, minden gyakorlati hasznosság nélkülinek látszó kérdésekkel bibelődni, mint a nyelvi képek fajtáinak csoportosítása.

Kulcsszók: nyelvi kép, hasonlat, trópus, metafora, metonímia, szinekdoché, megszemélyesítés, tárgyiasítás, szinesztézia, antonomázia.

Hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 2006. *Stíluselemzés, trópusok, alakzatok*. Líceum Kiadó, Eger.
- GENETTE, GÉRARD 1970/1977. A leszűkült retorika. *Helikon* 1977: 60–71.
- JAKOBSON, ROMAN 1956/1980. Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. In: JAKOBSON, ROMAN – HALLE, MORRIS, *Fundamentals of language*. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York. 69–96.
- KEMÉNY GÁBOR 1993. *Képekbe menekülő élet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2004. Újabb szempontok és adalékok a körülíró metafora besorolásához. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk.: „...*még onnét is eljutni túlra...*” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 155–158.
- KEMÉNY GÁBOR 2014. Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában. *Magyar Nyelv* 110: 257–265, 385–393.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1919/2008. Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről. In: Szomory Dezső, *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest. 397–403.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Könyvkiadó Kft., Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1958. A szó jelentésének stilsztikai vizsgálata. In: FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN – TERESTYÉNI FERENC, *A magyar stilsztika vázlatja*. Tankönyvkiadó, Budapest. 65–148.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilsztika*. Osiris Kiadó, Budapest.

New attempts at classifying figures of speech

The author makes an attempt at refining and deepening the classification of the types of figures of speech as it has emerged so far from the Hungarian stylistics literature. In doing so, he reconsiders and revises some of his own former ideas, too. The major claims of the paper can be summarised as follows: 1. A distinction has to be made between similes and tropes: the former refer to similarity, the latter to identity; 2. within the group of tropes, “circumscriptive” tropes have to be separated from the better-known non-circumscriptive ones; 3. tropes have two basic types: metaphor and metonymy (in this, the author follows the ideas of Roman Jakobson); and 4. general (common) types of similes and tropes have to be distinguished from the following special subtypes: personifying, objectifying, cross-sense, and name-replacing; the prototypical implementations of the latter are personification, objectification, synaesthesia, and antonomasia, respectively. The final section of the paper briefly discusses the possibility of another kind of classification that is based on the presence vs. absence of the four components identified by Gérard Genette (object, image, motive, modalizer), rather than on the semantic relationship between the object (of similarity/identification) and the image (to which it is said to be similar/identical).

Keywords: figurativity, simile, trope, metaphor, metonymy, synecdoche, personification, objectification, synaesthesia, antonomasia.

KEMÉNY GÁBOR
MTA Nyelvtudományi Intézet
Miskolci Egyetem